

INHOUD

MUSEUMEDUCATIE:

VAN RONDLEIDING TOT THEATER
5

LITERATUUR

BELEID
10

CKV
11

PRAKTIJK
12

VERSLAGEN VAN SYMPOSIA
16

THEORIE EN ONDERZOEK
18

TIJDSCHRIFTEN
21

PROJECTLOKET
22

WEBSITES
24

STUDIECENTRUM
28

VOORAF

In deze Zicht op... is een selectie gemaakt van literatuur die verschenen is vanaf 1996 over het onderwerp museumeducatie en die door het studiecentrum van Cultuurnetwerk Nederland is verzameld. In een inleidend artikel schetst Melissa de Vreede educatie in Nederlandse musea anno 2002.

Naast boeken en artikelen is in deze Zicht op... ook een selectie van museumprojecten opgenomen uit het Projectloket Cultuur op internet. Tenslotte zijn websites verzameld van musea met educatief aanbod.

Meer publicaties zijn te vinden in de catalogus (<http://studiecentrum.cultuurnetwerk.nl>) en natuurlijk in het studiecentrum zelf.

Cultuurnetwerk Nederland
Utrecht, 2002

MUSEUMEDUCATIE: van rondleiding tot theater

Melissa de Vreede

In het in 1996 verschenen *Tendrapport museum-educatie*, een uitgave van het SCO-Kohnstamm Instituut, dat startpunt is van het door ons samengestelde literatuuroverzicht, doen Folkert Haanstra en Jacob Oostwoud Wijdenes verslag van hun onderzoek naar de stand van zaken in museumeducatief Nederland. Het educatieve werk heeft in de jaren zeventig en tachtig een stevige plek verworven in de museumwereld. De onderwerpen publieksbegeleiding en scholenbezoek nestelden zich op de agenda van de stafvergaderingen van de musea, die tot dan toe beheer en behoud als hun belangrijkste taken beschouwden.

Belevenissen

En ook al krijgen de beheerstaken in de jaren negentig een extra impuls door de invoering van het Deltaplan Cultuurbehoud, Haanstra en Oostwoud Wijdenes constateren dat het educatieve werk zich stabiliseert. De kleine musea zien zich weliswaar nog steeds genoodzaakt het overgrote deel van hun geld en menskracht aan behoud en beheer te besteden, de middelgrote en grote musea beschouwen educatie en public relations inmiddels als even belangrijke nevenopdracht. Uit het onderzoek blijkt dat de door sommige bezoekers gehate, maar door de meerderheid geliefde rondleiding nog steeds het meest gebruikte educatieve middel is. Relatieve nieuwkomers in het educatieve aanbod zijn de enigszins museumvreemde activiteiten als festivals, concerten en taxatiedagen. Met dergelijke evenementen hopen de musea andere bezoekers binnen te halen dan de hoogopgeleiden die doorgaans geneigd zijn tot museumbezoek. Deze musea willen de bezoeker een 'totaalervaring' bieden, een belevens. Het lijkt erop dat zij ervan uitgaan dat de museumcollectie op zichzelf niet voldoende aantrekkingskracht heeft. Diverse musea trekken speciaal iemand aan voor het bedenken en organiseren van dergelijke evenementen of geven een educatief medewerker deze taak erbij.

En ook nu, ruim zes jaar na het verschijnen van het Tendrapport, vinden er in musea in het hele land nog extra activiteiten plaats. Veel musea doen mee aan het jaarlijkse Museumweekend en organiseren dan allerlei attracties. De zogeheten Nacht van het Museum in de hoofdstad lijkt een novembertraditie te worden, zodat er nu ook eens per jaar gelounged kan worden in de museale ruimtes. Ook in andere grote steden kunnen nu museumnachten in het cultureel programma worden aangetroffen.

Bij het tegemoetkomen aan de wensen van de 'klant' ofwel museumbezoeker hoort natuurlijk ook de ontvangst in het gebouw zelf. Musea beseffen dat goede koffie en schone toiletten op prijs worden gesteld. In dit kader past ook de herhaaldelijk terugkerende discussie over de functie van de suppoost. Is in het ene museum de suppoost eigenlijk nog steeds vooral bewaker, in het andere is hij tegenwoordig gastheer of -vrouw en publieksbegeleider. In het Tropenmuseum in Amsterdam verzorgen de suppoosten zo nu en dan ook de rondleidingen.

Zelfstandig leren

In het Tendrapport wordt opgemerkt dat het onderwijs halverwege de jaren negentig, net als in de jaren daarvoor, verreweg de grootste doelgroep is waar de educatieve medewerkers zich speciaal op richten. In die tijd waren de verwachtingen in museumland hooggespannen. De nieuwe kerndoelen voor de basisvorming waren al geformuleerd en het zag er naar uit dat het discipline-overstijgende vak omgevingsgeschiedenis een belangrijke plek zou krijgen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Ook klonken er geluiden dat cultuur een verplicht onderdeel zou worden voor de bovenbouw, al was op dat moment nog niet precies duidelijk wat dat voor de musea zou kunnen betekenen.

Inmiddels is de afkorting CKV ook in museumland een begrip geworden; uit het literatuuroverzicht kan worden opgemaakt op welke wijze de musea vorm hebben gegeven aan de (deels nieuwe) invulling van de relatie cultuur en school. Factor van belang voor de musea is de nieuwe pedagogische opvatting dat leerlingen zelfstandig moeten leren. Dit denkbeeld wordt geleidelijk in alle onderwijsniveaus doorgevoerd, te beginnen met het basisonderwijs waar steeds minder klassikaal wordt lesgegeven en iedere leerling op zijn eigen niveau aan taken werkt. Musea beseffen dat zij belangrijk materiaal herbergen dat de leerlingen van dienst kan zijn bij het zelfstandig verrichten van eenvoudig onderzoek. Het museum kan niet alleen schriftelijk materiaal leveren, maar vooral ook beeldmateriaal.

In 1995 verscheen op initiatief van enkele historische musea *Werken met voorwerpen*, een aan de Nederlandse situatie aangepaste versie van een oorspronkelijk Engelse uitgave uit 1990.¹ Vooral voor musea die cultureel erfgoed tentoonstellen kan dit boekje een belangrijke inspiratiebron zijn voor het ontwikkelen van projecten. Het idee is dat leerlingen een voorwerp of object leren zien als informatiebron. Door het voorwerp goed te beschrijven, kan je al antwoord krijgen op een aantal vragen. Vervolgens ga je er extra bronnen bij betrekken, zodat je meer te weten komt over functie en betekenis van het voorwerp, de tijd en context waarin het ontstond en andere gegevens. Bekijk HET is volgens deze methode ontwikkeld. Dit project van het Amsterdams Historisch Museum en de toenmalige Stichting Kunstzinnige Vorming Amsterdam (het huidige Kunstweb) is gemaakt voor de basisvorming.

Zicht op... museumeducatie

Leerlingen oefenen in gedetailleerd waarnemen, leren eenvoudig bronnenonderzoek te verrichten en vergelijkingen te maken.

Ook andere musea ontwikkelen projecten, waarbij leerlingen geleidelijk steeds meer te weten komen over een voorwerp uit het museum. Voor het Buitenmuseum van het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen werd het Kindereiland gecreëerd voor kinderen van 4 tot 12 jaar. In twee programma's voor verschillende leeftijdscategorieën ontdekken leerlingen hoe het dagelijks leven er rond 1930 aan toeging op het eiland Marken. Zij identificeren zich met Sijtje en Simon, twee leeftijdsgenootjes uit die jaren dertig. Spelenderwijs gaan zij onderzoek verrichten naar lievelingsspullen van Sijtje en Simon. Na afloop hebben de kinderen niet alleen petroleum en bruine bonen met spek geroken, maar ook ondervonden dat ogenschijnlijk waardelose voorwerpen grote historische en emotionele waarde kunnen hebben. Het Zuiderzeemuseum ontwikkelde ook voor de oudere bezoekers zogeheten onderzoekseilanden onder de titel 'Vijf voorwerpen centraal'. De individuele bezoeker kan in deze ruimte bronnenonderzoek doen naar de geschiedenis en achtergronden van vijf topstukken in de collectie. Bij ieder voorwerp is een onderzoeksvraag geformuleerd. De bezoeker kan steeds meer te weten komen door andere, gerelateerde voorwerpen te bestuderen, foto's en filmbeelden te bekijken, boedelbeschrijvingen en andere documenten te lezen enzovoort. Aan de hand van de aldus aangereikte bronnen kan hij conclusies trekken over de betekenis van het voorwerp en over de betrouwbaarheid van de bronnen. Gebleken is dat bezoekers, hoewel al enigszins vermoeid van het bezoek tot dan toe, enthousiast aan de slag gaan wanneer ze eenmaal door hebben welke mogelijkheden de onderzoekseilanden bieden.

Kinderpresentaties

Verschillende musea zijn er in de laatste jaren toe overgegaan een aparte ruimte speciaal in te richten voor kinderen. Zo wil het Zuiderzeemuseum de nieuwsgierigheid van kinderen prikkelen in het eerder genoemde Kindereiland en het Kindermuseum, dat is gesitueerd in het Tropenmuseum in Amsterdam, wil kinderen onderdompelen in een andere cultuur. Het Kindermuseum doet dit door ze kennis te laten maken met objecten uit die cultuur, maar vooral ook met dansen, liederen en verhalen. Nadat ze een korte voorstelling hebben gezien, bereiden de kinderen meestal zelf een presentatie voor. Volgens dit concept heeft het Kindermuseum al diverse tentoonstellingen gemaakt, die jaarlijks worden bezocht door talloze basisscholen. En ook al blijft zo'n tentoonstelling relatief lang staan, binnen korte tijd is het bezoekschema helemaal volgeboekt.

Een andere succesvolle opstelling, speciaal gemaakt voor kinderen, is het Reispaleis van het Wereldmuseum in Rotterdam dat inmiddels aan zijn tweede versie toe is. Uitgangspunt van het Reispaleis is nadrukkelijk niet de collectie, maar

de doelgroep. De kinderen moeten net als een echte reiziger opgewonden, opgetogen en een beetje onzeker zijn omdat ze nieuwe ervaringen gaan opdoen. Nadat ze in het Reispaleis van alles hebben ontdekt, zullen ze hopelijk verslag uitbrengen aan de thuisblijvers en een tijdlang nagenieten. De opstelling is erop gericht alle zintuigen te prikkelen. Kennisoverdracht is hieraan ondergeschikt. Wel ontdekken de kinderen dat de voorwerpen die bewaard worden per cultuur kunnen verschillen, maar dat de redenen waaróm ze dierbaar zijn, overeenkomen.

Een van de eerste musea die een gedeelte voor kinderen reserveerde is het Maritiem Museum in Rotterdam. Professor Plons is voor kinderen uit die regio inmiddels een begrip. Op gezette tijden wordt de opstelling aangepast en vernieuwd. Ook het Drents Museum in Assen besteedt al jaren speciale aandacht aan de jongste bezoekers en richtte een deel van het museum voor hen in. In deze korte opsomming horen natuurlijk ook het Museon in Den Haag en het NeMo (voorheen Nint) in Amsterdam thuis; zij richten zich al decennialang voornamelijk op kinderen. In Rotterdam werd nog niet zo lang geleden de kinderkunsthall Villa Zebra geopend. Relatieve nieuwkomer in de kindermuseumwereld is ook het Joods Historisch Museum in Amsterdam dat een semi-permanente tentoonstelling inrichtte onder de titel 'In Mokum staat een Huis'. Aan de hand van de verschillende bewoners van het huis wordt een en ander duidelijk over joodse gewoonten en tradities. Ook het Legermuseum in Delft heeft een kinderafdeling; als Ridder Roderik kunnen kinderen daar een middeleeuws avontuur beleven. Het Centraal Museum in Utrecht is voornamelijk het enige kunstmuseum dat zich in een aparte tentoonstellingsruimte op kinderen richt met 'Kids Centraal'. Op de zolderverdieping wordt een telkens wisselende expositie gemaakt die op een of andere wijze aansluit bij een presentatie elders in het gebouw.

Samenwerkingsverbanden

Mede dankzij de extra aandacht van het ministerie van OCenW ontstond er de laatste jaren een aantal grote samenwerkingsverbanden die het museumbezoek van vooral het basisonderwijs structureel garanderen. Onder meer ondersteunende instellingen voor cultureel erfgoed en provinciale museumconsulenten spelen hierin een rol. Musea die zijn opgenomen in de kunstmenu's, de kunsttrajecten of cultuurtrajecten die in een aantal regio's worden georganiseerd door de steunfunctie- of kunsteducatie-instelling weten zich gegarandeerd van regelmatig schoolbezoek. Iedere groep in het primair onderwijs bezoekt jaarlijks een of twee cultuuruitingen. Dat kan bij voorbeeld in groep 1 film zijn, in groep 2 theater, in groep 3 dans en in groep 4 het museum.

In Leiden en omgeving gaan leerlingen van het basisonderwijs zelfs ieder jaar naar het museum. Onder de titel 'Museum en School' ontstond in deze stad een uniek samenwerkingsproject tussen

Zicht op... museumeducatie

de musea en de gemeente. De zeven musea hebben gemeenschappelijke doelen geformuleerd die zij met dit project willen nastreven. Zo moeten leerlingen kennismaken met het museum als instelling waar interessante objecten worden bewaard en tentoongesteld, maar bovenal moeten de leerlingen ervaren dat het museum een leuke plek is om naartoe te gaan. Uit de tussentijdse evaluatie blijkt dat de scholen over het algemeen buitengewoon tevreden zijn over het museumbezoek, dat met een gemiddelde van 8,5 wordt gewaardeerd; de lespakketten krijgen een 8. In samenwerking met de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed hebben de Amersfoortse musea gezamenlijk een project ontwikkeld, dat in eerste aanleg wat bescheidener is. Het is bestemd voor de derde klassen havo/vwo en heeft de Tweede Wereldoorlog als thema. De leerlingen gaan in het kader van omgevingsgeschiedenis historisch onderzoek doen in de eigen regio en bezoeken hierbij tenminste één museum.

In de provincie Groningen is een grootschalig samenwerkingsverband ontstaan dat inmiddels is uitgebreid naar Drenthe en Friesland. Derdejaarsstudenten van pabo's krijgen een aantal museumlessen en leren objecten goed te beschrijven, waarbij het eerdergenoemde boekje *Werken met voorwerpen* een handig hulpmiddel is gebleken. Vervolgens bereiden de studenten een project voor in een museum in de regio, dat ze gaan uitvoeren met een aantal basisscholen. Iedere klas krijgt een museumles op school en bezoekt vervolgens het museum, waar een pabostudent de groep opvangt en begeleidt. Tot slot wordt het project met de leerlingen geëvalueerd. Zo doen pabostudenten ervaring op met het werken in musea en wordt met name de kleinere musea werk uit handen genomen waaraan zij doorgaans niet toekomen: het ontwikkelen van projecten en het rondleiden van scholieren.

In de provincie Utrecht is in 1998 gestart met het project 'Scholen adopteren monumenten' voor vmbo-scholen. Leerlingen krijgen allerlei opdrachten naar aanleiding van een monument bij hen in de buurt.

In Zeeland is een provinciaal project ontstaan met het doel om leerlingen van groep 7 en 8 te interesseren voor musea in de eigen omgeving. Via lesmateriaal wordt de leerling op de hoogte gebracht van een aantal museale problemen die met collectiebeheer te maken hebben. Dreigingen als schimmel, water en licht worden via een stripverhaal en leeskaarten aanschouwelijk gemaakt. Centrale figuur in het project is het hiervoor verzonden stripmannetje De Opvreter, tevens titelgever van het project. Tijdens het museumbezoek krijgen de leerlingen een rondleiding waarin wordt duidelijk gemaakt hoe de collectie is ontstaan en hoe het verzamelbeleid zich verder heeft ontwikkeld. Alle leerlingen krijgen een stempelkaart die hen gratis toegang verschaft tot andere musea. Wanneer de stempelkaart vol is, krijgen ze een Opvreter-T-shirt. Het Zeeuwse provinciale project, gesponsord en

medegeorganiseerd door de Rabobank, is inmiddels uitgebreid naar Zuid-Holland.

Nieuwe media

Het Zaans Museum heeft zich op geheel eigen wijze voorbereid op de nieuwe ontwikkelingen in het onderwijs; het noemt zijn methode het Zaans model. Twee docenten uit het voortgezet onderwijs werden gedurende een schooljaar voor een dag in de week gedetacheerd in het museum. Zo haalde het museum onderwijsdeskundigheid bij uitstek binnen. Deze docenten ontwikkelden een project voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs en werkten aan een medialab. Het museum wil een open laboratorium creëren, waarin al zijn educatieve programma's worden ondergebracht. Daar moeten leerlingen in het kader van het Studiehuis van alles kunnen opzoeken. Het Zaans Museum hecht eraan zoveel mogelijk gebruik te maken van mogelijkheden die de nieuwe media te bieden hebben.

Hoewel zou kunnen worden verwacht, dat veel musea aan het experimenteren zijn geslagen met interactieve programma's blijkt uit de literatuur dat dit bar tegenvalt. Het Boijmans van Beuningenmuseum in Rotterdam maakte een internetsite waar eindexamenleerlingen voortgezet onderwijs informatie uit konden halen en het Rijksmuseum Amsterdam stelde ARIA samen, een interactief informatiesysteem dat speciaal is bestemd voor CKV-leerlingen, maar ook door de individuele museumbezoeker kan worden geraadpleegd. In de speciaal ingerichte studiehoek van het Rijksmuseum kunnen de CKV-leerlingen van alles opzoeken over door henzelf gekozen thema's.

CKV-leerlingen

Het Rijksmuseum geeft ook een wegwijzer uit voor de CKV-leerling, aan de hand waarvan hij of zij weet wat er van het museum kan worden verwacht. Ook worden diverse suggesties voor onderwerpen en routes gedaan. De meeste andere musea hebben geen speciaal materiaal ontwikkeld voor de CKV'ers. Van de CKV-leerlingen wordt verwacht dat ze individueel of in heel kleine groepjes het museum bezoeken. Zij moeten dan zelf een te bestuderen onderwerp kiezen. Voor musea is het lastig hierop te anticiperen. In wezen wordt maatwerk verwacht, dat gezien de doorgaans geringe personele bezetting bij educatieve diensten niet altijd geleverd kan worden. Soms wordt aan de vraag tegemoet gekomen door het inrichten van een studie- of documentatiehoek met tijdschriften, recensies en dergelijke. De groep leerlingen met klassieke culturele vorming (KCV) is veel kleiner dan die met culturele en kunstzinnige vorming. Jitse Dijkstra constateert in zijn scriptie dat er voor de aansluiting tussen musea en de doelgroep KCV'ers nog veel werk aan de winkel is.

Cultureel divers en vmbo

Naast samenwerking en zelfstandig leren is er nog een ander ministerieel beleidsaccent dat zijn

Zicht op... museumeducatie

weerslag heeft in een aantal museale projecten: de speciale aandacht voor culturele diversiteit. Musea bezinnen zich niet louter op de samenstelling van de collectie, maar ook op het toegankelijk maken van die collectie voor allochtone bezoekers. Het Boijmans van Beuningenmuseum start in 1998 En Route, een project dat nieuwe bezoekersgroepen op intensieve wijze in contact brengt met het museum. Zo wisselde een groep Marokkaanse vrouwen uitvoerig met elkaar van gedachten over onder andere eet-, kook- en tafelgewoonten, en het huwelijk naar aanleiding van objecten in de afdeling kunstnijverheid. Verondersteld wordt dat een eenmalige kennismaking met het museum niet zal leiden tot herhalingsbezoek. Groepen komen daarom eerst in hun eigen cursuslokaal bijeen en daarna diverse keren in het museum. Aan de hand van museale voorwerpen wordt uitgebreid ingegaan op culturele verschillen en overeenkomsten.

De Nederlandse Museumvereniging biedt een project Interculturele Museale Leerroutes aan dat zich vooral op het vmbo richt. Binnen dit onderwijstype bevindt zich het hoogste percentage allochtone leerlingen. Wanneer een museum deze groep bereikt, heeft het de breedst mogelijke groep binnen de muren. Het Wereldmuseum richt zich met zijn tentoonstelling Rotterdammers op vmbo-leerlingen en heeft dus al enige tijd ervaring opgedaan. Een groep leerlingen werd vooraf betrokken bij de ontwikkeling van het tentoonstellingsconcept. Aan de hand van de verhalen van tien families wordt getoond uit welke nationaliteiten de bevolking van Rotterdam is samengesteld, wat hun geschiedenissen zijn en hun gebruiken. Ook de mix van culturen, die vooral onder Rotterdamse jongeren ontstaat, wordt aanschouwelijk gemaakt.

Er zijn diverse andere musea die inmiddels succesvolle projecten hebben ontwikkeld voor de doelgroep vmbo. Zeker wanneer over anderhalf jaar CKV ook verplicht wordt opgenomen in het curriculum van het vmbo, zullen andere musea voordeel kunnen hebben van suggesties en ideeën van collega's. Zo heeft Museum Jan Cunin in Oss in samenwerking met het Trias College het unieke project 'Onze Vader, ons Moeder' uitgevoerd, waarbij alle brugklassers van het vmbo een week lang in het museum werkten onder leiding van de kunstenaar David Bade. Het proces is vastgelegd in foto's en het eindresultaat is een tentoonstelling met werk van piepschuim, leem, vetkrijt, takken, houtskool en verf. De leerlingen zijn samen met de kunstenaar tentoonstellingsmaker geworden.

Inspraak

Iets minder ver gingen het Amsterdams Historisch Museum en het Frans Halsmuseum in Haarlem met het betrekken van het publiek bij het maken van een tentoonstelling. Het Amsterdams Historisch Museum vernieuwde zijn vaste opstelling in 2000 ingrijpend. Uit onderzoek van Folkert Haanstra in 1992 naar de beleving en waardering van het publiek voor drie historische musea,

bleek dat de opstelling in Amsterdam als afstandelijk werd ervaren.² Om dit na de vernieuwing te voorkomen zijn vijf zogeheten focusgroepen intensief bevraagd naar aanleiding van een proeftentoonstelling die representatief moest zijn voor de toekomstige presentatie van de vaste collectie. Naar aanleiding van de reacties is de opstelling nog persoonlijker gemaakt. Het accent is bovendien meer op thema's gelegd en minder op chronologie. Een dergelijke methode is ook in het Haarlemse toegepast waar het Frans Halsmuseum meer bezoekers uit de regio wil trekken. Zeven groepen zijn ondervraagd naar aanleiding van een proefopstelling van de semi-permanente presentatie Allemaal Haarlemmers. De gespreksrondes over wensen en verwachtingen leverden nuttige informatie op, die zoveel mogelijk in het definitieve concept is verwerkt.

Theater in musea

Een geheel andere methode om het publiek bij de collectie te betrekken is het inzetten van acteurs. In het buitenland, vooral in Zweden, Engeland en Amerika, is het heel gebruikelijk acteurs in aangepaste kostuums in het museum aan te treffen. Zij geven het publiek uitleg of amuseren het. De eerste Nederlandse musea die met acteurs werken zijn het Zuiderzeemuseum, het Bijbels Openluchtmuseum in Nijmegen, het Openluchtmuseum in Arnhem en het Scheepvaartmuseum in Amsterdam. De opdracht aan deze acteurs kan verschillen. Sommigen fungeren meer als gids, anderen spelen personages die in een bepaalde tijd leven. De acteur speelt in het laatste geval een historisch personage die als hij communiceert met het publiek doet alsof hij niet weet van het bestaan van de telefoon of de auto. Op die manier kan de bezoeker zich in vroeger tijden inleven.

Theatergroep De Nieuwe Koning uit Enschede speelt een complete voorstelling (Het Geheim der Dingen) in het museum of in een museale omgeving. De voorstelling is bedoeld voor leerlingen van groep 5 tot 8 en gaat over het ontdekken van de geschiedenis van oude voorwerpen uit de eigen streek. In een spannend verhaal ontpoppen twee depotmedewerkers zich als ware detectives. Muziektheatergroep Theamus maakt sinds 1995 stukken op historische plekken. Zo speelden zij in 1999 Bliksemminne in het Muiderslot. Deze voorstelling was bedoeld voor leerlingen uit de bovenbouw van havo en vwo en ging over het werk van P.C. Hooft en zijn band met het Muiderslot. Zo kwamen voor de CKV-leerlingen diverse disciplines in één project aan bod.

Muren slechten

Deze grensoverschrijdende manier van werken is misschien nog wel het meest kenmerkend voor de museumeducatie van de laatste jaren. Musea werken steeds meer samen: met elkaar, met andere instellingen en met scholen. En ook intern worden de afdelingsmuren meer en meer geslecht: conservatoren werken samen met educatoren en publieksbegeleiders. De bezoeker wordt

Zicht op... museumeducatie

als klant gezien en er wordt van alles in het werk gesteld om die tevreden huiswaarts te laten keren.

- 1) *Werken met voorwerpen. Handleiding voor docenten in de basisvorming*, Amsterdams Historisch Museum, Haags Historisch Museum, Rotterdams Historisch Museum, 1995. Oorspronkelijke titel: *A teacher's guide to learning from objects*. English Heritage, 1990.
- 2) F. Haanstra, *Beleving en waardering van museumbezoek. Een onderzoek in drie historische musea*. Amsterdam, Stichting Centrum voor Onderwijsonderzoek, 1992.

[Link naar literatuur en websites Zicht op... Museumeducatie](#)